Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 8.712
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S02V14P004

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research Jan'26
Issue–X(II), Volume–XIV

जागतिक स्तरावर महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व : भारताच्या संदर्भात एक तुलनात्मक अभ्यास

(Women's Political Representation at the Global Level: A Comparative Study with Reference to India)

डॉ. विजया एच.राऊत, राज्य ास्त्र विभाग प्रमुख,
एन.जे.पटेल कला व वाणिज्य महा. मोहाडी, जि.भंडारा 441909

सारांश (Abstract) : महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व हे लोक ाहीच्या गुणवत्तेचे एक महत्वपूर्ण निद िक मानले जाते. जगभरात महिलांची लोकसंख्या जवळजवळ निम्मी असली,तरी राजकीय निर्णयप्रक्रियेत त्यांचे प्रतिनिधित्व तुलनेने मर्यादित आहे. या सं ोधन पेपरमध्ये जागतिक स्तरावर महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वाची स्थिती, त्यामागील संरचनात्मक अडथळे, कोटा प्रणालीची भूमिका आणि भारतातील महिलांच्या प्रतिनिधित्वाचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. आंतरराश्ट्रीय अनुभव आणि भारतीय राजकीय वास्तव यांचा तुलनात्मक अभ्यास करून, महिलांचे केवळ संख्यात्मक नव्हे तर अर्थपूर्ण (substantive) प्रतिनिधित्व कसे वाढवता येईल, यावर भर देण्यात आला आहे.

1. **प्रस्तावना (Introducation) :**

लोक ाही व्यवस्थेचा मूलभूत गाभा म्हणजे समान सहभाग, प्रतिनिधित्व आणि संधीची समता. अब्राहम लिंकन लोक ाहीची व्याख्या " लोकांचे, लोकांसाठी, लोकांनी चालवलेले सरकार" अ ी केली असली, तरी प्रत्यक्षात निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग दीर्घकाळ दुर्लक्षित राहिला आहे. ऐतिहासिकदृश्टया राजकारण हे पुरूशप्रधान क्षेत्र राहिले असून, महिलांना सर्वाजनिक क्षेत्रात प्रवे ा करण्यासाठी मोठा संघर्श करावा लागला.

जागतिक स्तरावर महिलांना मतदानाचा अधिकार विसाव्या भातकात मिळाला, मात्र निवडून येणा–या प्रतिनिधींमध्ये महिलांची संख्या आजही समाधानकारक नाही.संयुक्त राश्ट्रसंघ, आंतर–संसदीय संघ (Inter-Parliamentary union – IPU)आणि UN Women यांसारख्या संस्थांनी महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढवणे हा लोक ाहीचा आणि मानवी हक्कांचा मुद्दा म्हणून अधोरेखित केला आहे. भारतासारख्या विकसन ील लोक ाहीतही महिलांचे प्रतिनिधित्व हा महत्वाचा राजकीय आणि सामाजिक प्र न ठरला आहे.

2. **अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objective of the study)**
   1. जागतिक स्तरावर महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वाची स्थिती अभ्यासणे.
   2. विविध दे ांतील महिलांच्या प्रतिनिधित्वातील प्रादे िक फरक समजून घेणे.
   3. भारतातील महिलांच्या प्रतिनिधित्वाचा जागतिक संदर्भात तुलनात्मक अभ्यास करणे.
   4. महिलांच्या सहभागासमोरील सामाजिक, आर्थिक व संस्थात्मक अडथळे वि लेशित करणे.
   5. कोटा प्रणाली व धोरणात्मक उपायांची परिणामकारकता तपासणे.
3. **संशोधन पध्दती** (Research Methodology)

हा अभ्यास द्वितीयक स्त्रोतांवर आधारित आहे. यामध्ये खालील स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

- संयुक्त राश्ट्रसंघ व UN Womenचे अहवाल
- Inter-Parliamentary Union (IPU)ची आकडेवारी
- तुलनात्मक राजकारणावरील पुस्तके व सं ोधन लेख

- भारतातील निवडणूक प्रक्रिया व महिलांच्या प्रतिनिधित्वावरील अभ्यास

अभ्यासासाठी तुलनात्मक (comparative) आणि वर्णनात्मक – वि लेशणात्मक (descriptive)पध्दती वापरण्यात आली आहे.

4. **महिलांचे प्रतिनिधित्व : सैध्दांतिक चौकट** (Theoretical Framwork)

महिलांच्या प्रतिनिधित्वाचा अभ्यास करतांना दोन महत्वाच्या संकल्पना वापरल्या जातात.

4.1 **वर्णनात्मक प्रतिनिधित्व** (Descriptive Representation) : यामध्ये संसद किंवा सत्तास्थानांमध्ये महिलांची संख्यात्मक उपस्थिती महत्वाची मानली जाते.

4.2 **अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व** (Substantive Representation) : यामध्ये महिलांचे प्र न, गरजा आणि हितसंबंध धोरणनिर्मितीत प्रत्यक्ष प्रतिबिंबित होतात का, यावर भर दिला जातो.

फक्त महिलांची संख्या वाढणे पुरेसे नसून, यांचा प्रभावी सहभाग महत्वाचा आहे, ही या अभ्यासाची मूलभूत भूमिका आहे.

5. जागतिक स्तरावर महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व (Global Scenatio)

5.1 संसदेमधील प्रतिनिधित्व : जागतिक पातळीवर संसदामध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व अद्याप मर्यादित आहे. जगातील राश्टीय संसदांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व सुमारे 27 टक्के च्या आसपास आहे. म्हणजेच, प्रत्येक 100 खासदारांपैकी साधारण 27 महिला आहेत, तर उर्वरित बहुसंख्य पुरूश आहेत. काही प्रादेि ाक फरक स्पश्टपणे दिसून येतात :

- नॉर्डिक दे ा : स्वीडन, नॉर्वे, फिनलंड यांसारख्या दे ाांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व तुलनेने अधिक आहे.साधारण 40–45 टक्के.
- लॅटिन अमेरिका : कायदे ाीर कोटा प्रणालीमुळे महिलांची उपस्थिती वाढलेली आहे. 35 – 40 टक्के पर्यत
- आफ्रिका : रवांडा सारख्या दे ाांमध्ये उच्च प्रतिनिधित्व असले, तरी अनेक दे ाांत स्थिती कमकुवत आहे.
- आि ाया : बहुतां ा दे ाांत महिलांचे प्रतिनिधित्व तुलनेते कमी आहे.20 टक्के पेक्षा कमी

5.2 कार्यकारी सत्तेतील महिलांचा सहभाग

जगभर महिला राश्ट्रप्रमुख किंवा सरकारप्रमुखांची संख्या वाढली असली, तरी ती अजूनही अपवादात्मक आहे. संरक्षण, अर्थ,गृह मंत्रालये प्रामुख्याने पुरूशप्रधान राहिली आहेत. कार्यकारी सत्ता म्हणजे राश्ट्रप्रमुख, सरकारप्रमुख,कॅबिनेट मंत्री,मुख्यमंत्री, राश्ट्रपती,पंतप्रधान इत्यादी निर्णयक्षम पदे. जागतिक स्तरावर या सत्तास्थानांमध्ये महिलांचा सहभाग अजूनही अत्यंत मर्यादित आहे. हे सत्ता – वाटपातील लिंग असमतोल अधोरेखित करते.

- **राष्ट्रप्रमुख व सरकारप्रमुख** : जगभरात केवळ 10–12 टक्के दे ाांमध्येच महिला राश्टप्रमुख (President/Monarch)किंवा सरकारप्रमुख (Prime Minister) आहेत. इतिहासात प्रथमच काही दे ाांत महिला नेतृत्व दिसून आले. परंतु ते अजूनही अपवादात्मक आहे.उदा. न्यूझीलंड –जॅसिंडा आर्डर्न (माजी पंतप्रधान), जर्मनी – अॅंजेला मर्केल (माजी चान्सेलर), इटली – जॉर्जिया मेलोनी, बांगलादे ा – भोख हसीना, मेक्सिको पेरू, एस्टोनिया यांसारख्या दे ाांतही महिला राश्ट्रप्रमुख / सरकारप्रमुख राहिल्या आहेत.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 8.712
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S02V14P004

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research Jan'26
Issue–X(II), Volume–XIV

- **मंत्रिमंडळातील महिलांचे प्रतिनिधित्व** : जागतिक स्तरावर मंत्रिमंडळांमध्ये महिलांचे प्रमाण साधारण 22 – 25 टक्के आहे. काही दे ांत gender-balanced Cabinet (50:50) तयार करण्यात आले आहेत. उदा. कॅनडा, स्पेन, फिनलंड, फ्रान्स (काही काळ)
- **उपराष्ट्रीय कार्यकारी सत्ता** : राज्यपाल, मुख्यमंत्री,प्रीमियर अ ा पदांवर महिलांचे प्रमाण कमी आहे.भारत, अमेरिका, नायजेरिया, पाकिस्तान यांसारख्या दे ांत महिला मुख्यमंत्री/गव्हर्नर अजूनही मर्यादित संख्येत आहेत.

6. **भारतातील महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व** (Women's Representation in India)

6.1 संसदेमधील स्थिती : भारताने महिलांना लवकर मतदानाचा अधिकार दिला असला,तरी संसदेत महिलांचे प्रतिनिधित्व तुलनेने कमी राहिले आहे. लोकसभेत महिलांची संख्या वाढत असली,तरी ती लोकसंख्येच्या प्रमाणात अद्याप कमी आहे. भारतीय संसदेमध्ये (लोकसभा व राज्यसभा) महिलांचे प्रतिनिधित्व मर्यादित असून जागतिक सरासरीपेक्षा कमी आहे.

- लोकसभा (Lok Sabha) : एकून सदस्य : 543 , महिला खासदार : सुमारे 74, टक्केवारी : अंदाजे 13.6 टक्के
- 18 व्या लोकसभेत (2024 नंतर)महिला खासदारांची संख्या थोडी वाढली असली, तरी ती अजूनही 15 टक्के च्या खालीच आहे.
- राज्यसभा : एकूण सदस्य : 245 , महिला सदस्य : सुमारे 33–35 , टक्केवारी : अंदाजे 14 टक्के
- ऐतिहासिक पा र्वभूमी : 1952 मध्ये महिला प्रतिनिधित्व 5 टक्के पेक्षा कमी होते. 1990 नंतर यात हळूहळू वाढ होत आहे. तरीही आजपर्यंत संसदेत महिलांचा सहभाग लोकसंख्येतील 50 टक्के वाटयाच्या जवळपासही नाही.

6.2 **राज्य विधिमंडळे** : राज्य विधानसभांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व मोठया प्रमाणात असमान आहे. काही राज्यांत महिलांची उपस्थिती तुलनेने अधिक आहे, तर काही राज्यांत ती अत्यल्प आहे.भारतीय संघराज्यात राज्य विधिमंडळे (विधानमंडळे व विधानपरिशद) ही लोक ाहीची महत्वाची पातळी आहे. मात्र या पातळीवरही महिलांचे प्रतिनिधित्व अत्यंत कमी आहे.

राज्य विधानसभांमधील महिला प्रतिनिधित्व : भारतातील सर्व राज्य विधानसभांमध्ये महिलांचे सरासरी प्रतिनिधित्व सुमारे 9 –10 टक्के आहे. म्हणजेच, प्रत्येक 100 आमदारांपैकी साधारण 9 ते 10 महिला आमदार आहेत. काही राज्यांची स्थिती (अंदाजे)

- पि चम बंगाल : 14 –15 टक्के (तुलनेने जास्त)
- राजस्थान : 14 टक्के च्या आसपास
- उत्तर प्रदे ा : 11 –12 टक्के
- महाराश्ट : 10–11 टक्के
- बिहार, मध्यप्रदे ा : 9 –10 टक्के
- काही ई ान्य राज्ये : 5 टक्के पेक्षा कमी
- कोणत्याही राज्यात आजपर्यंत 33 टक्के महिला प्रतिनिधित्व गाठलेले नाही.

विधानपरिषदांमधील महिला प्रतिनिधित्व : विधानपरिशद असलेल्या राज्यांत (महाराश्ट्र, कर्नाटक, उत्तरप्रदे ा, आंध्रप्रदे ा इ.) महिलांचे प्रतिनिधित्व साधारण 10 –12 टक्के इतकेच आहे. नामनिर्दे ात जागांमधून काही महिला येतात, तरी एकूण प्रमाण फारसे वाढत नाही.

6.3 स्थानिक स्वराज्य संस्था : पंचायती व नगरपालिका मध्ये 50 टक्के महिलांना आरक्षण देण्यात आले आहे. भारतामध्ये महिलांचे सर्वाधिक प्रतिनिधित्व पंचायती राज संस्थामध्ये आढळते. 73 व्या व 74 व्या घटनादुरूस्तीमुळे महिलांसाठी आरक्षण लागू झाले आणि त्यामुळे लाखो महिला स्थानिक राजकारणात सहभागी झाल्या. हा भारतीय लोक ाहीतील एक महत्वाचा टप्पा मानला जातो.

7. **महिलांच्या प्रतिनिधित्वासमोरील अडथळे** (Challenges):

जागतिक तसेच भारतीय संदर्भात महिलांना खालील अडथळयांचा सामना करावा लागतो :

1. **पितृसत्ताक सामाजिक रचना** : पितृसत्ताक सामाजिक रचना ही महिलांच्या प्रतिनिधित्वासमोरील प्रमुख अडथळा आहे. या व्यवस्थेत सत्ता, निर्णयप्रक्रिया आणि सार्वजनिक क्षेत्रावर पुरूशाचे वर्चस्व मान्य केले जाते, तर महिलांची भूमिका प्रामुख्याने घरगुती आणि खाजगी क्षेत्रापुरती मर्यादित केली जाते. लहानपणापासून स्त्रियांना आज्ञाधारक व सहन ील राहण्याचे समाजीकारण केले जाते, ज्यामुळे त्यांच्यात नेतृत्वाची आकांक्षा आणि आत्मवि वास कमी होतो. राजकारण व नेतृत्व हे पुरूशांचे क्षेत्र असल्याची सामाजिक धारणा, कुटुंबाचा दबाव आणि मतदारांची मानसिकता यांमुळे सक्षम महिलाही राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्यापासून दूर राहतात. त्यामुळे पितृसत्ताक सामाजिक रचना ही महिलांच्या राजकीय व सार्वजनिक प्रतिनिधित्वावर मूलभूत मर्यादा घालणारी संरचनात्मक अडथळा ठरते.
2. **राजकारणातील पैशाचे वाढते महत्व** : राजकारणातील पै ाचे वाढते महत्व हे लोक ाहीसाठी आणि वि ेशतः महिलांच्या प्रतिनिधित्वासाठी गंभीर अडथळा ठरते आहे. निवडणूक लढवण्यासाठी मोठया प्रमाणात आर्थिक संसाधन, प्रचारखर्च, माध्यमे आणि पक्षातील प्रभावी नेटवर्कची आव यकता भासते, जी बहुतां ा वेळा पुरूशांकडे केंद्रीत असतात. महिलांकडे स्वतंत्र आर्थिक साधनांचा अभाव, कुटुंबावर आर्थिक अवलंबित्व आणि निधी उभारणीसाठी मर्यादित सामाजिक संपर्क यांमुळे त्या स्पर्धेत मागे पडतात. परिणामी, राजकारण हे सेवा व प्रतिनिधित्वाचे साधन न राहता खर्चिक व भांडवलप्रधान प्रक्रिया बनते आणि महिलांसह दुर्बल घटकांचे प्रतिनिधित्व मर्यादित राहते.
3. **पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव** : पक्षांतर्गत लोक ाहीचा अभाव हा महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वासमोरील महत्वाचा अडथळा आहे. बहुतेक राजकीय पक्षांमध्ये निर्णयप्रक्रिया काही मोजक्या, प्रभाव ााली नेत्यांपुरती मर्यादित असते आणि तिकीटवाटप, नेतृत्वपदे व धोरणनिमिती ही पारद ीक व सहभागात्मक पध्दतीने न होता. व्यक्तिकेंद्री पध्दतीने केली जाते. अ ाा पुरूशप्रधान सत्ताकेंद्रांमध्ये महिलांना पुरे ाी संधी, मार्गद ीन व पाठबळ मिळत नाही. परिणामी सक्षम असूनही महिला कार्यकर्त्या दुय्यम भूमिकेत राहतात आणि पक्षरचनेत समान प्रतिनिधित्व साध्य होऊ भाकत नाही
4. **महिलांवर असलेला कौटुंबिक जबाबदा–यांचा भार** : महिलांवर असलेला कौटुंबिक जबाबदा–यांचा भार हा त्यांच्या सार्वजनिक व राजकीय सहभागातील मोठा अडथळा आहे. घरकाम, मुलांचे संगोपन, वृध्द व आजारी कुटुंबीयांची काळजी ही जबाबदारी प्रामुख्याने महिलांवरच टाकली जाते. ज्यामुळे त्यांच्याकडे राजकारणासाठी आव यक वेळ, उर्जा आणि सातत्य उरत नाही. समाजात या जबाबदा–यांना 'स्त्रीची नैसर्गिक भूमिका' मानले जाते आणि

https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S02V14P004
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research Jan'26
Issue–X(II), Volume–XIV

पुरूशांकडून समान सहभाग अपेक्षित धरला जात नाही. परिणामी, महिलांना राजकीय कारकीर्द आणि कौटुंबिक कर्तव्ये यांचा समतोल साधने कठीण जाते आणि त्यांच्या प्रतिनिधित्वावर मर्यादा येतात.

5. **शिक्षण व नेतृत्व प्रशिक्षणातील असमानता** : ि क्षण व नेतृत्व प्रि क्षणातील असमानता ही महिलांच्या प्रतिनिधित्वासमोरील महत्वाची अडथळा आहे. अनेक महिलांना दर्जेदार ि क्षण , राजकीय माहिती, नेतृत्व कौ ल्ये आणि निर्णयक्षमतेचे प्रि क्षण मिळण्याच्या संधी मर्यादित राहतात. पितृसत्ताक मानसिकतेमुळे मुलांच्या ि क्षणाला प्राधान्य दिले जाते, तर मुलींच्या ि क्षणाकडे दृय्यम दृश्टीने पाहिले जाते. परिणामी, महिलांचा आत्मवि वास, सार्वजनिक भाशण कौ ल्य आणि संघटनात्मक क्षमता पुरे ा प्रमाणात विकसित होत नाहीत, ज्याचा थेट परिणाम त्यांच्या राजकीय सहभागावर आणि नेतृत्वातील प्रतिनिधित्वावर होतो.
6. **माध्यमांमधील लिंगाधारित पूर्वग्रह** : माध्यमांमधील लिंगाधारित पूर्वग्रह हे महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वासमोरील महत्वाचे अडथळे ठरतात. माध्यमे अनेकदा महिला नेत्यांच्या कामगिरीपेक्षा त्यांच्या व्यक्तिमत्व, वे भूशा, कौटुंबिक आयुश्य किंवा भावनिक प्रतिक्रिया यांवर अधिक भर देतात, तर पुरूश नेत्यांचे नेतृत्व, धोरणे आणि निर्णयक्षमता अधोरेखित केली जाते. अ ा पक्षपाती मांडणीमुळे महिला नेत्यांची प्रतिमा कमकुवत, कमी सक्षम किंवा दुय्यम म्हणून सादर केली जाते. परिणामी, समाजातील महिलांविशयीचे स्टीरिओटाइप्स अधिक बळकट होतात आणि महिलांच्या नेतृत्व क्षमतेबद्दल नकारात्मक दृश्टिकोन निर्माण होऊन त्यांच्या प्रतिनिधित्वावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

8. **कोटा प्रणाली : जागतिक व भारतीय अनुभव** (Quota System)

8.1 जागतिक अनुभव : कोटा (आरक्षण) धोरणामुळे जागतिक पातळीवर महिलांच्या राजकीय सहभागावर लक्षणीय सकारात्मक परिणाम झालेला दिसून येतो. अनेक दे ांनी संसद, स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा पक्षांतर्गत स्तरावर महिला कोटा स्वीकारल्यामुळे महिलांचे प्रतिनिधित्व केवळ वाढले नाही, तर राजकारणाचे स्वरूपही अधिक समावे क झाले.

प्रथम, संख्यात्मक प्रतिनिधित्वात मोठी वाढ झाली. रूवांडा, नॉर्वे, स्वीडन, स्पेन, मेक्सिको आणि दक्षिण आफ्रिका यांसारख्या दे ांमध्ये घटनात्मक किंवा कायदे ीर कोटयांमुळे संसदेत महिलांचे प्रमाण 40 –60 टक्यांपर्यत पोहोचले. कोटा नसलेल्या दे ांच्या तुलनेत कोटा असलेल्या दे ांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व सरासरीने खूप अधिक आहे.

दुसरे म्हणजे, राजकीय सहभागाचा दर्जा वाढला. कोटयामुळे संसदेत प्रवे ा मिळाल्यानंतर महिलांनी ि क्षण,आरोग्य, सामाजिक न्याय, बालकल्याण, लैंगिक समानता आणि सामाजिक संरक्षण यांसारख्या विशयांना धोरणात्मक प्राधान्य दिले. त्यामुळे कायदे अधिक लोकाभिमुख आणि संवेदन ील झाले.

तिसरे म्हणजे, पितृसत्ताक अडथळे कमी होण्यास मदत झाली. पारंपरिक सामाजिक रचना, पक्षीय गटबाजी आणि पै ाचे राजकारण यांमुळे महिलांना प्रवे ा मिळणे कठीण असते. कोटा हा या संरचनात्मक अडथळयांवर मात करण्याचे प्रभावी साधन ठरला.

तथापि, काही ठिकाणी 'प्रॉक्सी महिला प्रतिनिधित्व' (पुरूशांच्या प्रभावाखालील महिलांची निवड) किंवा गुणवत्तेवर प्र न उपस्थित होण्यासारख्या मर्यादाही दिसतात. तरीसुध्दा दीर्घकालीन दृश्टीने कोटा धोरणाने महिलांचा आत्मवि वास, नेतृत्व क्षमता आणि राजकीय स्वीकार्यता वाढवली आहे.

एकूणच, जागतिक अनुभव द ावितो की कोटा हा महिलांच्या राजकीय सहभागासाठी केवळ तात्पुरता उपाय नसून, लोक ाही अधिक समताधिश्ठित व समावे क बनववणारे प्रभावी साधन आहे.

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research Jan'26
Issue–X(II), Volume–XIV

8.2 भारतातील अनुभव : भारतात कोटा (आरक्षण) धोरणाचा महिलांच्या राजकीय सहभागावरचा अनुभव मिश्र पण एकूणच सकारात्मक असा राहिला आहे. वि ोशतः स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये हा अनुभव ठळकपणे दिसून येतो.

सर्वप्रथम, 73 वी व 74 वी घटनादुरूस्ती (1992) मुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती,जिल्हा परिशद तसेच नगरपालिका व महानगरपालिकांमध्ये किमान 33 टक्के आरक्षण महिलांसाठी अनिवार्य करण्यात आले (काही राज्यांत ते 50 टक्क्यांपर्यंत वाढवले) यामुळे कोटयवधी महिला प्रथमच राजकीय प्रक्रियेत सहभागी झाल्या. हा भारतातील महिला स ाक्तीकरणाचा सर्वात मोठा प्रयोग मानला जातो.

दुसरे म्हणजे, राजकीय प्रवे ााचा लोक ाहीकरण झाला. ग्रामीण, दलित, आदिवासी व मागासवर्गीय महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळाली. अनेक अभ्यासांनुसार महिला सरपंच व नगरसेविकांनी पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य, ि ाक्षण, अंगणवाडी महिला –बालकल्याण अ ाा मुद्दयांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले. ज्यामुळे स्थानिक पातळीवरील भाासन अधिक उत्तरदायी झाले.

तिसरे म्हणजे, सामाजिक दृश्टिकोनात बदल घडून आला. सुरूवातीला ' सरपंच पती' किंवा 'प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व' ची समस्या मोठया प्रमाणात दिसली. मात्र कालांतराने अनेक महिला स्वतः निर्णय घेऊ लागल्या, प्र ाासकीय प्रक्रिया समजून घेतल्या आणि आत्मवि वासाने नेतृत्व करू लागल्या. यामुळे पितृसत्ताक मानसिकतेला काही प्रमाणात आव्हान मिळाले.

तथापि, राज्य व राश्टीय पातळीवर कोटयाची अंमजबजावणी उ ाराने झाली. लोकसभा व राज्यविधानसभांसाठीचा महिला आरक्षण विधेयक दीर्घकाळ प्रलंबित राहिला. 2023 मध्ये नारी भाक्ती वंदन अधिनियम मंजूर झाला असला, तरी तो जनगणना व सीमांकनानंतरच प्रत्यक्ष लागू होणार असल्याने तात्काळ परिणाम दिसून आलेले नाहीत.

एकूनच, भारतीय अनुभव असा सांगतो की कोटा धोरणामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढतो, नेतृत्व क्षमता विकसित होते आणि लोक ाही अधिक समावे ाक बनते. मात्र उच्च पातळीवरील राजकारणात समान प्रतिनिधित्वासाठी अजूनही प्रभावी व वेळेवर अंमलबजावणीची गरज आहे.

9. **विश्लेषण व चर्चा** : (Analysis and Discussion)

जगतिक आणि भारतीय अनुभव द ावितो की महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी केवळ कायदे ाीर तरतुदी पुरे ाा नाहीत. सामाजिक बदल, पक्षांतर्गत सुधारणा आणि नेतृत्व विकास या घटकांचा समन्वय आव यक आहे. भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील अनुभव संसद व विधानसभांसाठी मार्गद ाक ठरू भाकतो.

10. **निष्कर्ष** :(Conclusion)

महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व हे लोक ाहीच्या गुणवत्तेचे महत्वपूर्ण द्योतक आहे. जागतिक स्तरावर आणि भारतातही काही प्रगती झालेली असली, तरी ती अपुरी आहे. महिलांचे प्रतिनिधित्व केवळ संख्यात्मक न राहता अर्थपूर्ण बनवण्यासाठी संरचनात्मक सुधारणा, सामाजिक परिवर्तन आणि राजकीय इच्छा ाक्ती आाव यक आहे.

11. **सूचना** : (Suggestions)

1. **राजकीय पक्षांमध्ये बंधनकारक अंतर्गत कोटा** : राजकीय पक्षांनी उमेदवार निवड, पक्ष पदे व निर्णयप्रक्रियेत किमान 33 टक्के महिला प्रतिनिधित्व बंधनकारक करावे. पक्षनोंदणी व निवडणूक चिन्ह देताना निवडणूक आयोगाने या अटीची पूर्तता तपासावी. महिलांसाठी नेतृत्व प्रि ाक्षण, आर्थिक सहाय्य व सुरक्षित राजकीय वातावरण निर्माण करावे. अंतर्गत लोक ाही मजबूत केल्यास महिला सहभाग टिकाऊ व परिणामकारक ठरेल

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 8.712
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S02V14P004

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research Jan'26
Issue–X(II), Volume–XIV

2. **महिला नेतृत्व विकास कार्यक्रम** : राजकीय पक्ष व भासन स्तरावर संरचित महिला नेतृत्व विकास कार्यक्रम राबवावा, ज्यात राजकीय प्रि क्षण, कायदे–धोरण समज, सार्वजनिक भाशण, निवडणूक व्यवस्थापन व डिजिटल कौ ल्यांचा समावे ा असेल. मार्गद न (mentorship)व नेटवर्किंगच्या माध्यमातून महिलांचा आत्मवि वास व नेतृत्व क्षमता वाढवता येईल.
3. **निवडणूक खर्च मर्यादेची प्रभावी अंमलबजावणी** : निवडणूक खर्च मर्यादेची काटेकोर अंमलबजावणी करण्यासाठी खर्चाचा रिअल–टाइम डिजिटल अहवाल, स्वतंत्र लेखापरीक्षण व कठोर दंडात्मक कारवाई आव यक आहे. यामुळे पै ााचे वर्चस्व कमी होऊन महिलांसह नवोदित उमेदवारांना समान संधी मिळेल.
4. **माध्यमांमध्ये लिंग–संवेदन"ील दृश्टिकोन** : माध्यमांनी महिलांचे चित्रण करताना व्यक्तिमत्व, नेतृत्व व धोरणात्मक भूमिकांवर भर द्यावा, बाहय रूप, वैयक्तिक आयुश्य किंवा लिंगाधारित ठरावीक चौकटी टाळयाव्यात. पत्रकारांसाठी लिंग–संवेदन ीलता प्रि क्षण, समतोल प्रतिनिधित्व व उत्तरदायी रिपोर्टिंगचे मार्गद िक तत्वे अंमलात आणल्यास सार्वजनिक चर्चेत समानता बळकट होईल.
5. **स्थानिक ते राष्ट्रीय पातळीपर्यंत सातत्यपूर्ण राजकीय संधी** : महिलांसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांपासून राज्य व राश्टीय राजकारणापर्यंत सुसंगत करिअर मार्ग विकसित करावा. स्थानिक पातळीवरील य स्वी महिला प्रतिनिधींना पक्षांतर्गत पदे, प्रि क्षण व उमेदवारीत प्राधान्य दिल्यास नेतृत्वाचा सातत्यपूर्ण विकास होईल

संदर्भसूची (References)

1. भारतीय राज्यघटना व घटनादुरूस्ती अभ्यास
2. Anne Phillips,The Politics of Presence
3. Drude Dahlerup,Women,Quotas and Politics
4. UN Women Report
5. Inter- Parliamentary Union Publications